

ПОЗИТИВНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ЧЛЕН СІМ'Ї» У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

POSITIVE OBLIGATIONS OF THE STATE REGARDING THE DEFINITION OF THE “FAMILY MEMBER” CATEGORY IN THE FIELD OF SOCIAL PROTECTION

Пономаренко О. М., к.ю.н., доцент
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін і
трудового права імені проф. О. І. Процевського,

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
ORCID ID: 0000-0001-6394-1834

Коваленко О.О., д.ю.н., професор,
в.о. завідувача кафедри цивільно-правових дисциплін
і трудового права імені професора О.І.Процевського,

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди
ORCID ID: 0000-0002-0883-9869

Актуальність. Наявність у людини сімейно-правового статусу впливає на виникнення у неї суб'єктивних прав у різних сферах суспільного життя. При цьому, якщо суб'єктивними правами залежно від наявності статусу «член сім'ї» особу наділяє держава, то постає закономірне запитання: «А чи існують межі свободи у держави у визначенні категорії «член сім'ї»? Чи існують правила, яких держава має дотримуватися, ухвалюючи рішення: членам яких сімейних союзів присвоювати правовий статус «член сім'ї», а яким ні? Це питання є особливо актуальним в умовах, коли держава визнає лише деякі форми сімейних союзів з тих, що об'єктивно існують у суспільстві. У результаті особи, які перебувають в однакових умовах, отримують від держави різний ступінь визнання та захисту. Особливої гостроти ця проблема набуває у сфері соціального захисту, де тільки від волі держави залежить, які члени сім'ї отримають права на соціальний захист, а які будуть його позбавлені. **Метою** цієї статті є формулювання позитивних зобов'язань держави в питанні визначення категорії «член сім'ї» у сфері соціального захисту. **Висновок.** Чинне законодавство у сфері соціального захисту не відповідає практиці ЄСПЛ у питанні розуміння сучасної сім'ї та сімейних відносин. У зв'язку з тим, що практика ЄСПЛ є частиною національної правової системи, в Україні існують позитивні зобов'язання, пов'язані з реформуванням законодавства у сфері соціального захисту. Держава зобов'язана надати рівні можливості та рівний захист для всіх членів сім'ї, незалежно від форми сімейного союзу. Вона зобов'язана виключити дискримінаційні підходи і надати право на отримання пенсійного забезпечення у зв'язку з втратою годувальника, соціальну допомогу та соціальні послуги, житлове забезпечення, медичне забезпечення та інші види допомоги членам будь-яких форм сім'ї, не залежно від того, заснована вона на шлюбі, фактичному проживанні однією сім'єю без реєстрації шлюбу, зареєстрованому партнерстві.

Ключові слова: член сім'ї, соціальний захист, пенсійне забезпечення за втратою годувальника, соціальна допомога, соціальна послуга, пенсійне забезпечення, медичне забезпечення, житлове забезпечення

Relevance. An individual's family-legal status affects his/her subjective rights in different spheres of public life. At the same time if subjective rights depending on the status of “family member» are given by the state, then the reasonable question arises: “Are there any limits of freedom of the state in defining the category of «family member»? Are there rules to be followed by the state in deciding which family unions are to be granted the legal status of ‘family member’ and which are not? This question is particularly relevant in circumstances where the state recognises only some forms of family unions objectively existing in society. As a result, individuals in the same circumstances receive varying degrees of recognition and protection from the state. This problem is particularly acute in the sphere of social protection, where it is up to the state to decide which family members will be entitled to social protection and which will be deprived of it. **The purpose** of this article is to formulate the positive obligations of the State in defining the category of “family member” in the field of social protection. **Conclusion.** The current legislation in the field of social protection is not consistent with the practice of the ECtHR in understanding the modern family and family relations. As the practice of the ECtHR is part of the national legal system, Ukraine has a positive obligation to reform its legislation in the sphere of social protection. The State has an obligation to provide equal opportunities and equal protection for all family members, regardless of the form of family union. It is obliged to exclude discriminatory approaches and provide the right to survivors' pensions, social assistance and social services, housing, medical care and other assistance to members of any family form, regardless of whether it is based on marriage, de facto cohabitation without registration, or registered partnership.

Key words: family member, social protection, survivor's pension, social assistance, social service, pension provision, medical care, housing provision

Постановка проблеми. Наявність у людини сімейно-правового статусу впливає на виникнення у неї суб'єктивних прав у різних сферах суспільного життя. При цьому, якщо суб'єктивними правами залежно від наявності статусу «член сім'ї» особу наділяє держава, то постає закономірне питання: «А чи існують межі свободи у держави у визначенні категорії «член сім'ї»? Чи існують правила, яких держава повинна дотримуватися, приймаючи рішення: членам яких сімейних союзів присвоювати правовий статус «член сім'ї», а яким ні? Це питання є особливо актуальним в умовах, коли держава визнає лише деякі форми сімейних союзів з тих, що об'єктивно існують у суспільстві. У результаті особи, які перебувають в однакових умовах, отримують від держави різний ступінь визнання та захисту. Особливої гостроти ця про-

блема набуває у сфері соціального захисту, де тільки від волі держави залежить, які члени сім'ї отримають право на соціальний захист, а які будуть його позбавлені.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми, пов'язані з визначенням поняття «член сім'ї» в Україні досліджувалися у роботах таких учених, як: В. І. Борисова, В. О. Ватрас, І. В. Жилінкова, Ю. О. Мельниченко, Л. В. Красицька, В. І. Труба та інших. Однак, незважаючи на глибокі фундаментальні дослідження цього поняття, у науці не достатньо уваги приділено питанню щодо меж свободи держави в питанні надання правового статусу «член сім'ї» окремим категоріям громадян.

Формулювання цілей статті. Метою цієї статті є формулювання позитивних зобов'язань держави в питанні визначення категорії «член сім'ї» у сфері соціального захисту.

Виклад основного матеріалу. Не викликає сумнівів той факт, що базовою галуззю для визначення того, хто є членом сім'ї, є сімейне право. Саме в сімейному праві держава окреслює які сімейні союзи вона визнає, охороняє та захищає. І тільки члени визнаних державою сімейних союзів мають правовий статус члена сім'ї, наділяються правами та обов'язками, що відповідають такому правовому статусу. Можна сказати, що в сімейному праві створюється каркас правового статусу члена сім'ї, який обростає змістом (правами та обов'язками) за рахунок інших сфер правового регулювання (права соціального забезпечення (захисту), житлового права, земельного права, кримінально-процесуального права, медичного права, податкового права та інших). Тому логічним є закріплення поняття сім'ї саме в СК. Як зазначає З. В. Ромовська, СК України зумовив потребу в законодавчій фіксації ознак сім'ї [1, с. 392].

Відповідно до ст. 3 СК України сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Таким чином, законодавець виділяє три ознаки сімейних відносин.

Першою ознакою, яка характеризує сімейні відносини є спільне проживання людей. Тільки особи, які спільно проживають, за загальним правилом, можуть вважатися членами сім'ї. Однак з цього правила є два винятки.

Перший виняток стосується подружжя. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Такий підхід повною мірою відповідає позиції ЄСПЛ щодо питання спільного проживання як ознаки сімейного життя. Так, у *CASE OF VALLIANATOS AND OTHERS v. GREECE* ЄСПЛ підтвердив цей принцип і додав, що факт відсутності спільного проживання – через професійні та соціальні причини – не позбавляє відповідні пари стабільності, яка підводить їх під поняття «сімейне життя» за змістом статті 8 [2]. У справі *OLIARI AND OTHERS v. ITAL.* Суд особливо підкреслив, що в сучасному глобалізованому світі різні пари переживають періоди, протягом яких вони підтримують свої стосунки на відстані, оскільки проживають у різних країнах із професійних чи інших причин. Тому сам по собі факт відсутності спільного життя не впливає на існування стабільних стосунків або необхідність їхнього захисту [3].

Водночас слід зазначити, що за певних обставин законодавством передбачено настання деяких правових наслідків у тих випадках, коли роздільне проживання подружжя пов'язане з фактичною втратою між ними сімейних (подружніх) відносин. Так, наприклад, відповідно до ч. 6 ст. 57 СК суд може визнати особистою приватною власністю дружини, чоловіка майно, набуте нею, ним за час їхнього окремого проживання у зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин. На жаль, правові наслідки роздільного проживання подружжя у зв'язку з фактичною втратою сімейних відносин закріплені лише в СК, хоча це є актуальним і для інших галузей права.

Так, наприклад, відповідно до ст. 98, 99 Закону «Про національну поліцію» члени сім'ї загиблого поліцейського мають право на отримання одноразової соціальної допомоги. При чому така соціальна допомога виплачується всім членам сім'ї в рівних частках. Жодних підстав для позбавлення члена сім'ї права на таку допомогу законодавством не передбачено. Але, видається, що втрата сімейно-правового статусу не тільки юридично, а й фактично має стати підставою для такої втрати. Звичайно, факт припинення сімейних відносин має бути встановлений судом. При цьому така процедура може бути впроваджена виключно щодо подружжя та осіб, які до них прив'язані. Заінтересованими особами, яким має бути надано право на звернення до суду, є інші члени сім'ї, які мають

право на отримання цієї допомоги. Наслідком позбавлення одного з членів сім'ї права на одержання одноразової допомоги у зв'язку з втратою сімейно-правового статусу є розподіл її частини між іншими членами сім'ї, які мають на неї право.

Другий виняток, коли відсутність спільного проживання не впливає на сімейно-правовий статус особи, стосується дітей. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Як зазначає З. В. Ромовська, це має означати, що дитина, проживаючи з матір'ю, належить і до сім'ї батька. У разі загибелі батька-військовослужбовця вона матиме право на забезпечення житлом (житлове забезпечення – О. П.) нарівні з дітьми, які фактично з ним проживали [1, с. 392].

Друга ознака – пов'язаність членів сім'ї спільним побутом. Що виражається в наявності спільного бюджету, спільних потреб, спільного відпочинку та інших проявів спільності життя.

Третя ознака характеризує юридичний зв'язок між членами сім'ї. Члени сім'ї мають взаємні права та обов'язки. Необхідно звернути увагу на те, що саме наявність сімейних прав та обов'язків є визначальною для виникнення у члена сім'ї прав та обов'язків в інших галузях права. Як справедливо зазначає К. Жиленко, право на отримання одноразової грошової допомоги напряму залежить від права члена сім'ї на утримання від військовослужбовця (як суб'єкта аліментних відносин). Оскільки загибель військовослужбовця позбавляє членів сім'ї, яких він за законом зобов'язаний утримувати, можливості таке утримання отримати, держава компенсує це шляхом сплати одноразової грошової допомоги [4, с. 378].

Підхід законодавця до визначення сім'ї через закріплення ознак сімейних відносин є конструктивним і позитивно впливає на систему законодавства України. Це дає змогу в окремих нормативних актах, у яких з наявністю правового статусу члена сім'ї пов'язано виникнення прав та обов'язків, використовувати відсилочну норму на ст. 3 СК України. Наприклад, такий підхід законодавчої техніки було застосовано у ст. 98 Закону України «Про Національну поліцію», в якій прямо зазначено, що члени сім'ї та батьки загиблого (померлого) поліцейського визначаються відповідно до Сімейного кодексу України.

Водночас необхідно зазначити, що в більшості випадків, для виникнення в особи прав та обов'язків члена сім'ї, немає жодної необхідності доводити свій сімейно-правовий статус через підтвердження наявності ознак сімейних відносин, оскільки сімейно-правовий статус презюмується, якщо сім'я ґрунтується на шлюбі або кровній спорідненості. Членами однієї сім'ї презюмуються подружжя, батьки та діти (зокрема й усиновлені), так звана «традиційна сім'я». У таких випадках факт належності до членів сім'ї підтверджується відповідним документом (свідомством про шлюб, свідомством про народження).

Аналіз законодавства у сфері соціального захисту дає змогу дійти висновку, що саме таким членам сім'ї, як правило, надається право на отримання різного роду соціальної допомоги, соціальних послуг, пенсійного забезпечення тощо. Безумовно, що з урахуванням характеру і цілей конкретного виду соціального забезпечення, коло членів сім'ї може коригуватися (у бік збільшення) шляхом додавання до осіб, яких законодавець відносить до членів сім'ї нових груп. Зазвичай це робиться шляхом додавання родичів нової лінії споріднення (бічної) та (або) наступного ступеня споріднення (більш далекого). Однак, у таких випадках, законодавець висуває до таких родичів додаткові вимоги, як правило, наявність непрацездатності.

Так, відповідно до ч. 4 ст. 95 Закону «Про національну поліцію» члени сімей поліцейських (дружина (чоловік), діти до 18 років, а в разі їхнього навчання у вищих навчальних закладах – до 23 років), а також члени сімей поліцейських, які загинули (померли), пропали безвісти,

стали особами з інвалідністю під час проходження служби в поліції (у тому числі під час участі в міжнародних миротворчих операціях), мають право на безоплатне медичне обслуговування в закладах Міністерства внутрішніх справ України. У цьому законі право на безоплатне медичне обстеження надано тільки дружині та дітям.

А відповідно до ст. 37 Закону «Про пенсійне забезпечення» до членів сім'ї, які мають право на отримання пенсії у зв'язку з втратою годувальника, належать нетрудоздатні члени сім'ї, а саме:

а) діти, брати, сестри й онуки, які не досягли 18 років або старші за цей вік, якщо вони стали інвалідами до досягнення 18 років, при цьому брати, сестри й онуки – за умови, якщо вони не мають працездатних батьків;

б) батько, мати, дружина, чоловік, якщо вони є інвалідами або досягли пенсійного віку,

в) один із батьків, або чоловік (дружина), або дід, баба, брат чи сестра, незалежно від віку і працездатності, якщо він (вона) зайнятий доглядом за дітьми, братами, сестрами чи онуками померлого годувальника, які не досягли 8 років, і не працює;

г) дід і бабуся – у разі відсутності осіб, які за законом зобов'язані їх утримувати.

Таким чином, право на отримання пенсії за втрату годувальника мають непрацездатні члени сім'ї до другого ступеня прямого спорідненості та другого ступеня бокового споріднення, за наявності інших юридичних фактів (відсутність осіб, які за законом їх зобов'язані утримувати, здійснення догляду за дітьми, які перебували на утриманні померлого).

На жаль, суб'єктами права соціального забезпечення є виключно члени «традиційної сім'ї». Права на соціальний захист як члена сім'ї не мають особи, які перебувають в інших, альтернативних сімейних союзах – жінка і чоловік, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу; особи, які перебувають в одностатевих союзах. І це незважаючи на те, що в сімейному законодавстві правовий статус члена сім'ї визнано не тільки за членом традиційних сімейних союзів.

Відповідно до ч. 4 ст. 3 СК сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, що не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства.

Відкритий перелік підстав створення сім'ї є проявом загальноєвропейського підходу, відповідно до якого, людині надається право самостійно обирати форму сімейного союзу. Як зазначає В. І. Труба, ст. 3 СК України досить широко окреслюється поняття сім'ї та осіб, що її складають [5].

Під час підготовки та прийняття СК на підхід законодавця до визначення підстав виникнення сім'ї значний вплив мала практика ЄСПЛ. Як зазначає авторка проекту СК 2002 року З. В. Ромовська: «До відомих раніше підстав створення сім'ї (кровне споріднення, шлюб, усиновлення) у ч. 4 ст. 3 СК України додано «Інші підстави», якщо вони не суперечать моральним засадам суспільства. Ідеться про так звані «цивільний шлюб», який Європейський суд з прав людини багато років тому визнав сім'єю, незважаючи на те, що заявники проживали без шлюбу [1, с. 392]. З урахуванням позиції ЄСПЛ у сімейному законодавстві України було легалізовано сімейні союзи жінки та чоловіка, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, за умови, що жоден із них не перебуває у шлюбі між собою або з іншими особами.

Однак відтоді, розуміння сім'ї та сімейних відносин у практиці ЄСПЛ зазнало значних змін. Це зумовлено тим, що Конвенція є живим інструментом, який має тлумачитись у світлі сучасних умов, держава під час вибору засобів, спрямованих на захист сім'ї та забезпечення поваги до сімейного життя, як того вимагає стаття 8, має обов'язково враховувати розвиток суспільства та зміни

у сприйнятті соціальних і цивільних питань і стосунків, включно з тим фактом, що не існує лише одного шляху або одного вибору, коли справа стосується ведення сімейного або приватного життя [6].

Як зазначає М. В. Бориславська, ЄСПЛ у своїх рішеннях (щодо розуміння сім'ї – О. П.) є дуже прогресивним, відкидає все консервативне та намагається відслідковувати і йти в ногу з усім «новомодним» у суспільних відносинах [7, с. 273–277].

З урахуванням останніх таких «новомодних» тенденцій у питанні розуміння сім'ї та сімейних стосунків ЄСПЛ було визнано дискримінаційним підхід держави в питанні легалізації виключно різностатевих фактичних сімейних союзів, як це зроблено в Україні. У зв'язку з чим, такий революційний підхід до розуміння сім'ї, який був приводом для гордості у 2002 році, у 2023 році зараз є дискримінаційним. Так у справі *Vallianatos and Others* Суд зазначив, що мовчазно виключивши одностатеві пари зі сфери своєї дії, цей закон запровадив відмінність у відносинах, що ґрунтуються на сексуальній орієнтації відповідних осіб, незважаючи на те, що заявники перебували у співставній ситуації з різностатевими парами щодо їхньої потреби в юридичному визнанні та захисті їхніх стосунків [2]. А у справі *Schalk and Kopf v. Austria* Суд вказав, що відносини заявників, одностатеві пари, яка спільно проживала і мала стабільне партнерство, охоплювалися поняттям «сімейне життя» так само, як відносини різностатеві пари в такій ситуації [8].

Ба більше, в останніх рішеннях ЄСПЛ Суд вказав, що хоча основною метою статті 8 є захист приватних осіб від довільного втручання державних органів, вона також може накладати на державу певні позитивні зобов'язання щодо забезпечення ефективного дотримання прав, що захищаються статтею 8. Суд підтверджує, що відповідно до своїх позитивних зобов'язань за статтею 8 Конвенції, держави члени повинні забезпечити правову базу, яка дає змогу одностатевим парам отримати адекватне визнання і захист своїх стосунків [6]. У зв'язку з цим ЄСПЛ підкреслює, що оскільки Конвенція покликана гарантувати не теоретичні або ілюзорні права, а права практичні та ефективні, важливо, щоб захист, який надається державами-учасницями одностатевим парам, був адекватним. У зв'язку з цим Суд уже мав змогу послатися в деяких рішеннях на аспекти, зокрема, матеріальні (утримання, оподаткування чи успадкування) або моральні (права та обов'язки в плані взаємодопомоги), що є невід'ємною частиною життя пари та вирають від регулювання в рамках правової бази, доступної для одностатевих пар [6].

Чинне законодавство у сфері соціального захисту не відповідає сучасним тенденціям розуміння сім'ї. Як справедливо зазначає К. Жиленко, у переліку осіб, які мають право на отримання грошової допомоги, не вказані чоловік та жінка, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу. Відповідно до статті 91 Сімейного кодексу України, якщо жінка та чоловік, які не перебувають у шлюбі між собою, тривалий час проживали однією сім'єю, вони мають право на утримання. Їхні права та обов'язок аналогічні праву (обов'язку) подружжя на утримання. Тому позбавлення таких осіб права на отримання грошової допомоги є несправедливим і не відповідає системному підходу, який має використовуватися при регулюванні таких відносин [4]. Не надано право на соціальну допомогу і тим особам, які перебувають в одностатевих фактичних союзах. Таким чином, стан чинного національного законодавства в питанні поняття «член сім'ї» значно відстає від сучасних підходів, що склалися в практиці ЄСПЛ. Норми вироблені практикою ЄСПЛ у сфері розуміння категорії «сім'я» покладають на законодавчу владу України зобов'язання щодо приведення національного законодавства України у відповідність до європейського права.

